

6.6
186

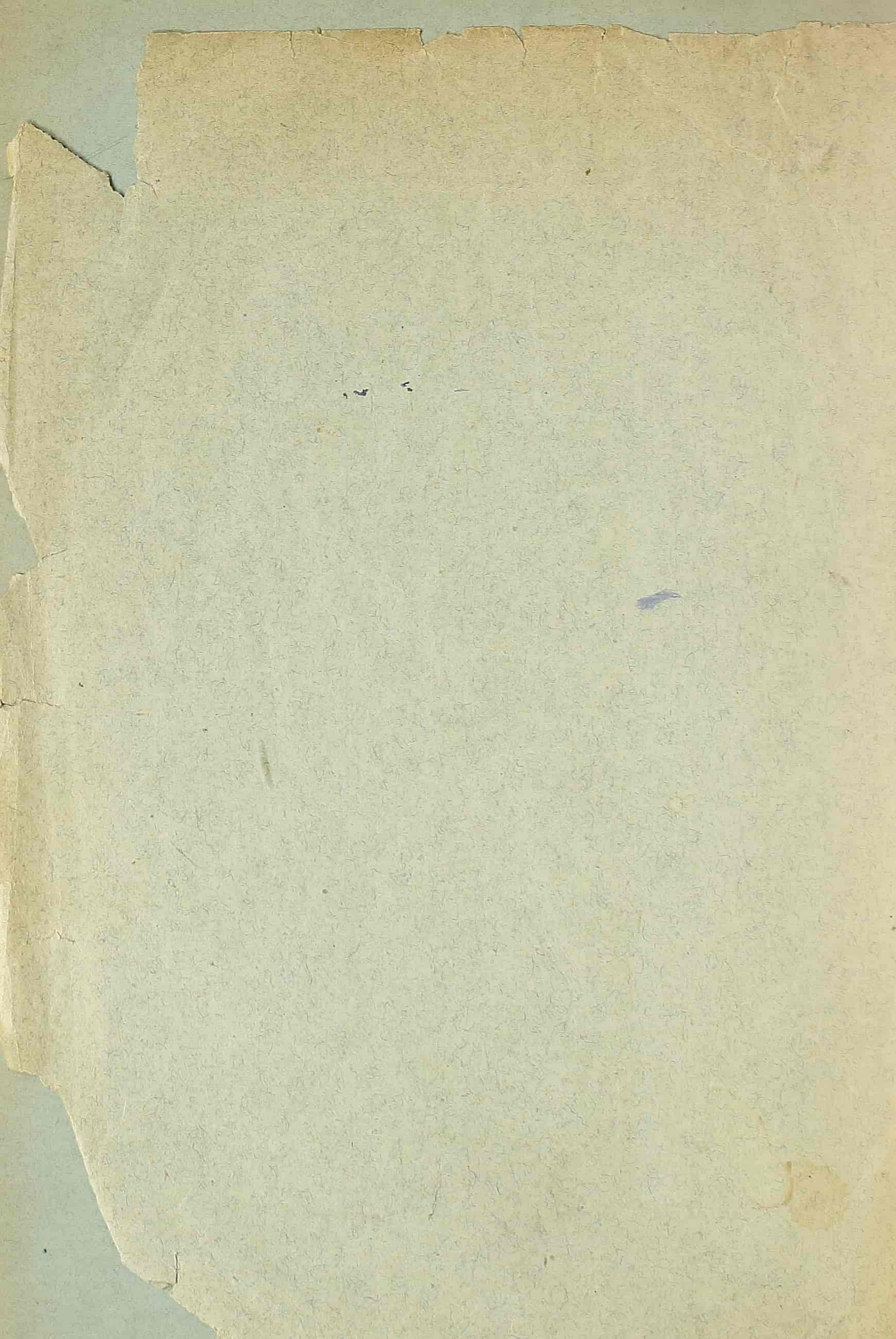
БИБЛИОТЕ
45199

Засебан отисак из 289 књ. Летописа Матице Српске

ХЕРЦЕГОВИНА И ХЕРЦЕГОВЦИ

ОД

Ј. ДЕДИЈЕРА

У. 6. 6
186.

102 11073 223

УНИВ. БИБЛИОТЕ
И. Бр. 45199
БЕОГРАД
ЛУКА СЕЛОВИЋ
БЕОГРАД

ХЕРЦЕГОВИНА И ХЕРЦЕГОВЦИ

од

Ј. ДЕДИЈЕРА

—◇—

Херцеговина не представља никакву географичку цјелину, али је она по својим природним особинама најизразитији представник једне веома интересантне природне цјелине. По својим природним особинама она чини једну цјелину с Црном Гором, Далмацијом и западном Босном. Све те земље представљају дио једне планинске цјелине, у науци познате под именом динарског планинског система, који се пружа од Љубљанске до Скадарске котлине. Тај планински систем има облик уздужна бедема који раставља Јадранско Море од области негдашњег Панонског Мора и данашње Угарске Равнице. Он је симетричне пластике и тектонске грађе, има своју јадранску и панонску страну, које се међусобно разликују по саставу земљишта, његову спољашњем изгледу, карактеру климе, фауне и вегетације. Јадранска страна била је увијек изложена разноврсним природним и културним медитеранским утицајима, који су често прелазили и преко црноморско-јадранског развођа, у области Саве и Дунава, али ту нијесу били од оног значаја каквог су били у приморским јадранским земљама. Панонска страна је била јаче изложена утицајима који су долазили од Алпа и преко Угарске Равнице.

Херцеговина је већим дијелом у сливу Јадранскога Мора, њена сјеверна граница у главном се поклапа с линијом највећих висина, због тога је она већим дијелом експонирана према југу и југозападу и по својим природним комуникацијама упућена на Јадран-

ско Море. Са сјеверним српским земљама имала је природне везе преко Ивана с долином Босне и преко Чемерна с облашћу Дрине и са Србијом. Прва је сачувала свој значај, док је друга, иза Окупације, постала без важности, због чега су страдале многе вароши у источној Херцеговини, нарочито Фоча, Требиње и Дубровник.

Херцеговна са сусједним динарским земљама, нарочито с оним из области Јадранског Приморја, постала је чувена због нарочитих природних појава које су се овдје највеличанственије развиле. На цијелој земаљској површини овдје су најтипскије развијене разне појаве *карста* или *крша*, и ове се земље у науци често зову *карским земљама*. Због својих необичних облика, хидрографијских појава и због његова великог утицаја на народни живот ових земаља ми ћемо, да би биле јасније везе између природе земљишта и народног живота, у кратким цртама приказати и објаснити важније карсне појаве. При томе ћемо се трудити да нам излагање буде што јасније и што популарније.

Ове земље састављене су највећим дијелом од кречњачких стијена разне старости. Кречњак, као стијена, има неких нарочитих особина, које условљавају појаву и развиће пластике карста. Од тих особина најважније су ове. Под утицајем ваздушне воде и сунца он се не распада механички већ раствара хемијски. Док се друге стијене земаљске површине под утицајем воде, леда и снијега, и под утицајем дневних и годишњих промјена у топлини ваздуха распрскавају на мање комаде, од којих се даљњим дробљењем и мијешањем с другим отпатцима добива земља живица, — кречњак, под утицајем угљеног диоксида коју добива у атмосферској води, раствара се на своје елементе, од којих се добива веома мало остатака, па су и ти веома незгодни за храну биљкама. Друга је особина та, што је кречњак испресијецан мањим и већим пукотинама, које упију у се већи дио воде која падне на њих и тако сметају да се на земаљској површини образује водена издан која храни бунаре, потоке и ријеке. Због тога су у овим областима врела, потоци и ријеке веома ријетки, и народ ових земаља пати сваког љета од једне биједи која је позната под именом

„брезводица“. Атмосферска вода која, у облику кише, снијега и леда, дође на земаљску површину, пропада кроз пукотине у унутрашњост земље, својим угљеним диоксидом нагриза и шири пукотине, и тако ствара подземне ријечне канале, пећинске ходнике и подземне просторије. Око пукотина које упијају атмосферску воду образују се љевкаста удубљења која се с временом све више проширују. Народ је тим удубљењима, према њихову облику и величини, дао разна имена, као: вртаче, долине, долови, увале и поља.

Из овога се већ може осјетити какве су разлике у пластици карста и у пластици земаља које су састављене од непромочивих стијена. Према томе, главне особине карста су ово. Мјесто материјала од распадања јављају се на површини голе стијене, често у облику оштрица и шиљака; мјесто разгранатих ријечних долина јавља се безброј изолованих мањих и већих удубљења, које земљишту дају изглед *мреже* с безбројним и разноврсним окнима. На пошљетку долази развиће подземне пластике, подземних сводова и канала, подземних ријечних долина и језера, понора и катавотра који ждериу ријечну, језерску и морску воду, периодских језера с безброј необичних и интересантних хидрографских појава. То су оне необичне појаве које су силно утицале на упечатљиву душу Грччког Народа, и које су оставиле свој траг у начину живота и духовној култури читавог Српског Народа.

Како су ове појаве од необична утицаја на цио народни живот у Херцеговини, ја ћу, да би њихов значај био јаснији, приказати њихове промјене у разно доба године. Ко путује зими по овој земљи мора се у чуду питати, како је могућан живот у њој. На великим даљинама не види се ништа него сури кречњачки слојеви, који се, као неки исполински зидови, у дугим низовима пружају на хиљаде метара. Суро стијење, по-суто мањим и већим отпатцима, с безброј јама, звекара, природних каменитих мостова („мора“), мањих и већих кланаца („струга“), с безброј мањих и већих улегнућа, засутих мањим и већим комадима стијена дају импресију страховите камене пустиње, у којој се не осјећа живот и чију језовиту слику појачава звиждање буре,

која на мјестима преврће људе, стоку и кола, и која до кости продире и до сржи смрзава. Чини се да нема страховитије и необичније земље, која по својој пластици наличи на површину мјесеца, на коме се сваки живот угасио, пошто је своју властиту топлину изгубио. Иза сухе, вјетровите и хладне зиме, која само у планинама доноси веће масе снијега, настаје претпрољетна *југовина*, која траје по неколико недјеља. Она донесе веома изобилну и густу кишу, која пада често без прекида по неколико дана а често и недјеља. У веома дугим млазевима густе и бујне кише излије се маса воде на земљину површину. Ту воду упија земља, њома засићава своје унутрашње просторије. Кад испуни подземне пећинске ходнике, ова вода почне грцати кроз све пукотине, и на површини се јави безброј врела, потока, ријека, локава, мањих и већих језера. Ријеке силно набујају а поља се протворе у пространа језера, која обично захваћају у дужину по неколико десетина километара а у дубину по неколико метара. Често се дешава да се извори јаве по њивама, по стајама, па чак и по сеоским кућама. Када престану ове кише, повремена врела пресуше, потоци и ријеке почињу веома нагло опадати. На површини пољских језера почињу се образовати мања и већа водена ковитлања. То је знак да су *ионори* на дну пољском почели ждерати воду. За лађаре и чамције ова ковитлања су веома опасна, јер се дешавало да су, из неопрезности и људи заједно с чамцима отишли за вазда у унутрашњост земље. Већ у мају већи дио поља је сух, у јуну почиње орање, а у јулу и августу дна ових прољетних језера представљају њиве, засијане кукурузом и сијерком, и својим зеленилом чине пријатан контраст према сурој кречњачкој пустињи.

У прољеће набуја вегетација, која напуни ваздух јаким ароматичним мирисима, и која голе стијене често сасвим покрије. У то доба настају благи, топли дани без вјетра, ноћи свјеже и пуне росе, у ваздуху се чује само зујање пчела, осјећа мирис цвијећа од медитеранских трава и дрвета. Послије прољећа, које траје највише два и по мјесеца, настају периоде дугих суша и жарких дана. Љета су необично врућа, сува и за људ-

ски живот готово несносна. Често се дешава да по неколика мјесеца не пада никако киша, већи дио врела пресакне, корита многих ријека постану сасвим суха, трава се потпуно осуши, а лишће на дрвећу већ крајем јула пожути и опада. Многа села морају ићи по неколико сати а често и по читав дан док дођу до „живе“ воде. Врела се одрже још само у дубоким долинама и пољима, и тада у те области долази маса свијета и носи воду у мјешинама, бурилима, на леђима и на коњима. Народ је покушао да овој природној невољи доскочи на вјештачки начин. У најновије вријеме гради се безброј *чайрња*, у које се цијеле године скупља кишница. Ова вода обично заудара осоком, често је пуна разних мијазма, али њу многа села сматрају правом благодати. Од „брезводице“ пате и многе вароши. Товар изворске воде плаћа се у Билећи три до четири гроша, а у Љубињу често по неколико недјеља се не кува, јер нема довољно воде.

Живот у низинама и варошима је у то вријеме просто несносан. Око многих ријека, због великих испаравања, јављају се љетне грознице, често права маларија, која обара и старо и младо. У неким варошима, нарочито Мостару, Стоцу и Требињу, већ око једанаест сати прије подне престаје скоро сваки саобраћај на улици. Људи се повуку у куће, које шкропе водом, да умање утицај несносне жеге. Куће и стијење се преко дана силно угрију, а у вече почну пуштати топлоту, која чини живот у кућама по ноћи просто несносним. Због тога, чим сунце пресјене, развије се нарочит живот, по башчама на обали Неретве, Радобоље, Брегаве и Требишњице. Људи остају дубоко у ноћ на пољу, јер у кућама додија врућина и комарци. Ове врућине су најнесносније по варошима у којима, као обично, нема дрвећа, чија је околина обично гола, а куће све од камена или од цигље које, кад се угрију, појачавају ову и оваку несносну врућину. Као што по селима борба против безводице представља велико питање у народном животу, исто тако борба против несносне врућине води се у варошима на разне начине. У Мостару и Стоцу удешавају се куће нарочито за ту борбу. Све куће имају простране башче

које допиру на обалу Неретве и Брегаве, из којих се на нарочити чекрк вади вода за полијевање. Те башче засађене су разним воћем, смоквама, трешњама, шипцима и бадемима. Свака кућа има своју авлију, која је калдрмисана ријечним шљунком и прекривена лозовом „одрњом“ која, као неки кров, даје густ и „дебео хлад“. На горњим спратовима кућа остављају се нарочита отворена одјељења, која гледају у башчу или у авлију. Та одјељења у вароши се зову „крило“, „јазлук“, каткад и „џамлија“, а на селима „тријем“ и „притремак“. На њима је начињен нарочити „оџак“ за кување, и на њима се љети кува, проводи дан и спава. Свака имућнија варошка кућа сели љети из вароши у оближња села, а неки чак у Горњу Херцеговину, Гацко, Невесиње, Зијемља, Борке, Иван, Јабланицу и т. д. По херцеговачким планинама наилази се љети на безброј мостарских породица. Аге граде на селима нарочите „исходне куће“, у којима живе љети са свом чељађу по неколико мјесеци.

Прве кише падају крајем августа, обично иза прве Госпојине. Послије првих киша набујају ријеке и потоци, провру периодска врела. Иза њих настаје благо, топло вријеме, с ведрим и свјежим ноћима. То вријеме зове се „мало љето“, траје готово цио септембар. Вегетација се обнови, трава се подотави, многа дрвета поново пропупчају и пролистају, а неке воћке процвјетају; тада цвјета вријесак од кога се добива мед с нарочитим мирисом. У октобру и новембру настају дуге и јаке кише, које лију без престанка по неколико дана, па се, с малим прекидима, настављају скоро читава два мјесеца. Већ за првих јесењих киша, још док су усјеви на њивама, може у неким пољима вода да потопа све усјеве. У многим пољима сељаци могу да наслуте долазак воде; на основу чега и по којим знаковима наслућују, то не знам. Често се деси да вода ријеком или из пећина и јама грцне у поље таком брзином, да за неколико сати покрије све усјеве. Брзина којом долази та вода је толика, да она представља праву опасност и за људе, нарочито по ноћи, и зато се људи дозивају и јављају за воду, чим је опази. Вода из њених јама, као на примјер из Обода у Фатници,

јави се с великом детонацијом, да је чују сва сусједна села. Често сељаци улазе у воду и отимају кркуруз. Вода се често повуче и остави усјеве поломљене и сквашене, од којих се добива послије ужежено брашно које даје горак хљеб. На тај начин Херцеговци проводе свој тешки живот у сталној борби са ћудљивом и необичном природом своје отаџбине. Та стална борба је један од узрока њихове велике издржљивости и велике експанзије.

*

Оваке природне особине потпуно владају привредним животом. Због свог кршевитог карактера већи дио земље је неспособан за земљорадњу, и због тога се апсолутна већина народа бави сточарством. Сточарски живот у Херцеговини је необично интересантан, и у разним својим варијацијама показује, како се и стока и човјек мора потпуно прилагодити овој необично оштрој и ћудљивој природи. Чим настану љетне врућине, обично испред Видова Дне, стока из цијеле јужне Херцеговине и очне бјежати у високе планине сјеверне Херцеговине и јужне Босне. У то вријеме рудињска и хумњачка стока прекрили све друмове, дигне силну прашину, а ваздух испуне звекетом чактара, звона и чакалица. Многа стада путују по пет и шест дана док стигну на планину, гдје остају по два до четири мјесеца. Живот на планинама, често на висинама од 1800 до 2000 метара, у чисту и свјежу планинском ваздуху, од неизмјерне је користи по здравље народа и стоке. Ова кретања су веома интересантна, и ја ћу приказати само живот сточара из Подвележја више Мостара, као најинтересантнији од свих. Подвележци живе у седам села, има их око 250 кућа, сви су муслимани, прије доласка Турака били су православни, неки су били у служби Херцега Стјепана, и многи од њих се хвале да су им стари били „велика српска господа“. Све до најновијег времена нијесу се никако бавили земљорадњом, а неки се и данас баве само сточарством. У разним висинским зонама по Вележи имају своје „куће“, које према висини дијеле на горње, средње и доње куће. Када у септембру сађу са стоком и својим покућством с планине Бјелашнице код

Сарајева, они се уставе испод врха Вележи у „најгорњим травама“. Ту, изнад шумске зоне, проведу под ведрим небом десет до петнаест дана. Чим пане киша, они се спусте дубоко у шуму у „средње траве“, гдје су им и „горње куће“. Ту остају све док не пане први снијег, а онда се спуштају у „најдоње траве“, изнад Мостара и Благаја. Ту су им и „најдоње куће“, у којима остају све док не „завали велики снијег“, и тада иду у средње траве и „средње куће“, које су у најновије вријеме солидније грађене па се, за разлику од других, зову и „плочне куће“. Чим снијег окопни, спусте се поново у најдоње траве, па се поново пењу уз планину како снијег копни и како наступа прољеће; пењу се до најгорњих трава, одакле се на четири недјеље „по старом Јуреву“, то јест по православном Ђурђев-дану, крећу опет на Бјелашницу. Сличан живот проводе готово сва села из области Рудина и Хумнина, које заузимају најниже дијелове јужне Херцеговине (котари љубушки, мостарски, столачки, љубињски, требињски и билећски).

Колико на ова сточарска кретања утичу природне особине земљишта, види се најбоље из овога: 1) У њима учествује само јужна Херцеговина. Сјеверна Херцеговина, нарочито Зијемља, Гацко, Невесиње и Дробњаци не учествују у њима. 2) Области око високих планина у јужној Херцеговини (Орјена, Бјеласице, Илије, Видуше и Ситнице), и то нарочито села изнад 700 метара апсолутне висине, не учествују у њима никако. 3) Скоро се може са знатном сигурношћу рећи да висинска линија од 750 метара чини границу између села јужне Херцеговине, која крећу, и села сјеверне Херцеговине, која не крећу.

Херцеговина је сва експонирана према сунцу и приморју, њена су села већином у присојима, а њена пластика састоји се из низа кршевитих заравни које се ступњевито, у облику пространих степеница, дижу од приморја према унутрашњости. Свака од ових степеница представља засебну климску, фитогеографијску и привредну цјелину. Те природне разлике нашле су изражаја у народној географијској терминологији, и народ поједине те заравни назива Хумнином, Рудинама и Површима, док

области у приморју и дубоким и заклоњеним ријечним долинама, које се одликују благом климом, назива жупама (Дубровачка Жупа, Пивска Жупа, Жупа у Горњој Неретви). Све ове области имају разноврстан привредни карактер. Хумнина, долина Неретве и Требишњице су виноградарске области. Винова лоза ограничена је на области испод 250 метара апсолутне висине. Она је веома важан пољопривредни производ, извор животу и привредном напретку многих области, развијена је често на штету свих осталих грана привреде. Дуван је исто тако важна привредна биљка. Он је ограничен на ниже, топлије дијелове Херцеговине, може да поднесе оштрију климу од винове лозе, пење се и на висине од 500 метара, и захвата много веће просторије. Значај дувана, као културне биљке, првих година иза Окупације био је знатан, у многим областима неразумним и својеволјним поступком власти и ниским цијенама он је дуго времена био скоро незнатан а у најновије вријеме постаје поново велик. Низинска је биљка и кукуруз. Расте по цијелој Хумнини и Рудинама, док је у Гацку, Невесињу, Дувну и планинским областима без значаја, и не сије се никако. Чини се да висине од 700 до 750 метара представљају крајње границе до којих се кукуруз може одржати као пољопривредна биљка. Може се с доста поуздања рећи да се област кукуруза подудара с облашћу оних села која врше велика сточарска кретања. Исто тако може се с доста сигурности рећи да у већем дијелу Херцеговине доња граница букове шуме представља горњу границу културе кукуруза и горњу границу села с номадским кретањима. Ова културна биљка је, дакле, ограничена на области Хумнина и Рудина, затим на област долине Неретве, у којој се буковина спушта и на висине у којима успијева винова лоза. Кукуруз се прилагодио разним природним особинама појединих херцеговачких области, и зато у Херцеговини има неколико врста кукуруза. Тако, на примјер, у сувим безводним областима сије се врста „клек“, која се одликује малом кржљавом стабљиком и малим клиповима који су пуни ситног и као камен једрог зрна. У мочарним областима,

нарочито у Габели и Требињском Пољу, сије се врста с високом стабљиком и великим клиповима.

У Гацку, Невесињу, Зијемљима и Дувну највише се сију и најбоље успијевају јечам, раж и кромпир. Има области, као што су високе површи изнад Гацка, Невесиња, Ракитна и Дувна, у којима успијева искључиво јечам и зоб. Кромпир је биљка која се прилагодила свима висинама и свима приликама. Једна врста необично добро рађа и у висинама изнад 1300 метара, док друга врста („русињка“, рана или „раона кртола“) успијева доста добро у Хумнини и Рудинама. Главичасти купус успијева у већим висинама, чак, чини се, што су веће висине, да он све боље успијева, расте и на висинама од 1400 метара. У нижим партијама Хумнинâ мјесто њега култивише се нека врста купуса који се зове раштика и раштан, који не завија главица.

Према појединим висинским цјелинама све херцеговачке области можемо подијелити на области сталних и повремених насеља. Стална су скоро сва насеља Хумнина, Рудина, Дувна, Ракитна, Невесиња, Гацка и Површи. Периодска насеља су само на великим планинама, и то већином у сјеверној Херцеговини. У јужној Херцеговини као периодско насеље може се само сматрати село Јасеница, чије становништво с цијелим иметком путује читавих шест љетних мјесеци, а у селу живи само зими. Исто тако на Зијемљима има сељака који зими живе у Бијелом Пољу а љети излазе на Зијемља, и живе по неколико мјесеци. Ипак на Зијемљима нема села које би било зими потпуно пусто. Интересантно је питање, до које висине допиру највиша насеља у Херцеговини? Највише села су испод Лебршника у Гацку, затим на Чемерну, нека села Невесињске Површи, и села у Пољима међу Враном и Чврсницом. Чини се да је на отвореним мјестима немогућ сталан живот на висинама изнад 1000 метара. У високим пољима, нарочито Дувну и Лијевну, види се да се сеоске куће нерадо пењу на високе терасе, гдје имају доста простора, већ се тискају на ивице поља гдје им је простор за становање знатно сужен. Има села и на висинама од 1200 (Поља) и 1300 метара (Чемерно). Али ова су села са свих страна

заклоњена планинама, тако да је утицај јаких вјетрова знатно ублажен. Према томе чини се да се као опште правило може истаћи ово: да се стална насеља налазе на висинама од 0 до 1300 метара, а да је на висинама изнад 1300 сталан сеоски живот готово немогућ, и због тога изнад 1300 м. настаје област љетних села, сточарских љетних станова и катуна. Према томе можемо, с обзиром на карактер насеља, цијелу Херцеговину подијелити на три дијела, и то: најнижи дио, који ћемо звати област номадских кретања, допире до апсолутне висине од 750 метара; затим други дио, који не учествује у номадским кретањима, с висином од 750 до 1300 метара. Одатле настаје зона љетних села, сточарских љетних станова и катуна, коју сам назвао зоном периодских насеља. Периодска насеља заузимају висине од 1300 до 1700 метара висине. Изнад 1700 м. су веома ријетка, премда знатан дио херцеговачких планина допире до висине од 2000 до 2387 метара. Ове границе имају својих локалних одступања и изузетака, она могу бити предмет веома интересантних студија, у које ми овдје не можемо улазити.

Исто тако и сами типови кућа измјењују се према разним висинама. У јужној Херцеговини, нарочито у Хумнини, Рудинама и у близини вароши превлађују разне врсте камене куће или „плочнице“. На висинама изнад 700 метара, нарочито у Дувну, Ракитну, Зијемљима и Гацку превлађује сламница, а у вишим областима, нарочито у долини Дрине и Неретве до Мостара и њихових притока превлађују дрвене куће, дашчаре или „тахтаре“. У новије вријеме врше се знатна помјерања између ових области распрострањења. Дашчара и сламница уступају мјесто плочници, поред које се све чешће јављају црвени кровови од цигле.

Поред свих ових момената, Херцеговина је веома сиромашна земља. Њено привредно сиромаштво може се разним вјештачким начинима умањивати, али се никад не може радикално поправити. Уз то треба додати да у Херцеговини живи дио Српског Народа који се све до сада одликовао великом плодношћу, и због тога у Херцеговини се увијек налазио један сувишак народа који

је морао или исељавати или се хранити зарадом изван своје области, а у највише случајева изван Херцеговине. Тај сувишак народа одавао се разним врстама привредног, управо агрикултурног номадизма. Све те врсте имају и своја нарочита имена. Тако, на примјер, из многих кршевитих области путују људи, жене и дјевојке љети у плоднија поља и сусједне области на „пожањ“, гдје су помагали при жетви, а надница им се плаћала у жити. Сушних година, кад омане љетина, многе задруге одвоје један дио чељади и шаљу их под јесен у долину Дрине, Неретве, Босне, у Мајевицу и ниску Посавину, гдје помажу сељацима средити љетину и зараде толико да се презиме у тим областима. То путовање зове се путовање на „презиму“. Док Љубушко Поље није било регулисано, Рудињани су у јесен ишли с коњима и помагали тамошњим сељацима вадити кукуруз из воде. У другим областима људи су се, у оскудици зараде, одавали изучавању разних заната. Тако су многи Поповци, кад им вода зарана уништи љетину, одлазили по свима сусједним областима као „камени мајстори“ и градили камене куће, цркве и мостове. Ишли су организовани под вођством једног неимара, с више мајстора и аргата. Они су развијели нарочите типове зиданих кућа по свој Херцеговини и њихова зидарска вјештина опјевана је у народним пјесмама. Послије Окупације Аустрија је градила силне тврђаве по требињском и билећском котару. Мајстори су били странци „Шкутори“, већином Талијани, а домаћи су служили као обични тежаци. Носећи камен, клак и пржину, Херцеговци су простим посматрањем научили тесати камен и зидати куће. Сада већ у билећском и требињском котару све грађевине граде сељаци из оближњих села. Крајеви око Требиња, нарочито Шума и Требињска Површ, служили су од вајкада као посредници у трговини између Дубровника и сусједних земаља. Због тога се у њих развио велики смисао за трговину, и многе су куће живјеле од ове посредничке трговине. Нарочито су се бавили куповином стоке, и с трговином су допирали до Ваљева и Крагујевца. У јужној Херцеговини јављао се знатан број „торбара“ трговаца или „претрга“, који су на ле-

ђима носили разну робу и продавали је по варошима и селима. Има данас безброј сељака из западне Херцеговине и средње Далмације, који као торбари обилазе цијелу Средњу Европу, и који су по сјеверним аустријским земљама познати под именом „Босанци“. Оваких путовања има безброј, врше се појединачно, у групама и организовано. У најновије вријеме све ове врсте путовања почињу попуштати, млађи нараштај одлази у великим масама у Америку, куда га примамљују велике наднице. Одилажење у Америку постало је права зараза, и у многим областима нема младића и средовјечних људи, а остали су само старци, дјеца и женске. Многи младићи остају за вазда у Америци. Због тога су села око Требиња и Билеће пуна „усићелица“, дјевојака које се не могу удати, и напуштених жена чији су мужеви отишли у Америку, и у тамошњем животу потпуно залутали. У једној земљи која је пуна жандара, финанаса и војске ове прилике нијесу могле остати без фаталних пошљедица по народни морал. Америка је појефтинила новац у Херцеговини, али је унијела раскош, неморал и пореметила цио социални живот.

Ови разноврсни радници не представљају ништа друго до сувишак становништва који његова отаџбина не може да исхрани, и која је она сама осудила да исели. Тај сувишак покушава се на разне начине да се задржи у земљи, и у изналагању ових разних начина привреде запажа се знатна довитљивост народне душе, коју сељак развија у борби с неповољним особинама необично оштре и неумитне природе његове отаџбине.

Ова привредна путовања су била од важности за правце исељавања из Херцеговине, јер су њима откриване богатије а слабије насељене области. Исељавања из Херцеговине могу се по својим узроцима подијелити на двије врсте: на исељавања због политичких и на исељавања због привредних неприлика. Чини се да су у Херцеговини исељавања друге врсте била знатнија, и у томе се Херцеговина разликује од многих српских области, нарочито Старе Србије, Босне и Војводине (у новије вријеме). Чини се да су Херцеговци искључиво из политичних прилика исељавали у Црну Гору, Боку,

Далмацију, Лику, Банију, Војводину и Русију. Исељавања у Србију и Босну већином се могу свести на привредне неприлике. Херцеговци су се у великим масама исељавали у Србију још прије ослобођења, и прије Карађорђева устанка. Према најновијим испитивањима у народу која су у Србији вршили ученици Г. Цвијића, затим по архивским испитивањима Г. Тихомира Ђорђевића може се закључити да разни херцеговачки досељеници чине знатну већину у саставу данашњег становништва у ужичком, ваљевском и подринском округу. Има области у Босни у којима потомци досељеника из Херцеговине сачињавају преко деведесет по сто од свега становништва. Колико сам могао дознати посредним и непосредним испитивањем, нема скоро ни једне босанске области, изузев области Лијевно и Грахово, у којима нема знатан број херцеговачког становништва. Колико се то може закључивати на основу досадашњег испитивања, чини се да ће у саставу босанског становништва, нарочито православног, апсолутну већину сачињавати херцеговачки досељеници. Херцеговци су се из већине области исељавали као тежаци и сточари а насељавали села. У томе се једино разликују становници требињских села, нарочито Шумњаци и Површани, а донекле и Поповци. Они су већином насељавали вароши. Највише су се исељавали у босанске вароши, затим у Ужице, Београд, Шабац, Ваљево и друге вароши западне Србије, на пошљетку има их доста по разним далматинским варошима, затим у Трсту, а има их расијаних и по разним варошима у Јужној Русији и Румунији.

Овај дио херцеговачког становништва има нарочит смисао за трговину и за живот у варошима. Они се одликују необичном предузимљивошћу, истрајношћу и великом штедњом и од њих су постали многи знаменити трговци, који су били од великог утицаја на развиће трговине, нарочито у западној Србији. Опажа се само један недостатак, а тај је, да нијесу умјели основати велике и чувене трговачке породице, и не умију своју дјецу васпитати, и због тога свака овака кућа већ у другој генерацији напушта посао, губи имање, а често

и душевно пропада. Чини се да су Херцеговци издржљиви само дотле док се у њима осјећају њихове сељачке особине. Због ових великих сеоба настала је позната пословица, да „Херцеговина цио свијет насели, а себе не расели“.

Херцеговина се разликује од свих српских области и у томе што је она сачувала у себи знатан дио старицаца, то јест породица које од вајкада живе у Херцеговини. За многе од тих породица може се на основу историјских извора доказати да су у Херцеговини живјеле још прије доласка Турака, крајем четрнаестог и у почетку петнаестог вијека. Неке од тих породица живјеле су и у средњем вијеку од сточарства, и оне су као кириције („поносници“) вршиле трговачки транспорт између Дубровника и западног дијела Балканског Полуострва. Од тих породица чувене су: Предојевићи, Малешевци, Мириловићи, затим племена Бањани, Дробњаци, Пилатовци, Риђани, Бобани и други. За друге стариначке породице може се доказати да су то остатци мањих властеоских породица из средњег вијека. Неколико таких породица сачувало се у околини Требиња и Билеће (Витковићи, Љубибратићи и Зотовићи). Зна се да их је било доста у Попову и Неретви и да су ту живјеле до шеснаестог и седамнаестог вијека, па су се неке иселиле у Далмацију и Боку (Војновићи), гдје су се покатоличиле, друге у Војводину (Стратимировићи, Витковићи), треће у Русију (Милорадовићи, Владисављевићи, Божидаревићи), а неке у Дубровник (Пуцићи, Бошковићи, Покрајчићи). Поред овога има неколико властеосних фамилија које су примиле Ислам, као на примјер Љубовићи, Ризванбеговићи, Спахалићи, Шурковићи, вјероватно и Госте, а било их је и више па су потиснуте од других муслиманских скоројевића. Из овога се види да старо херцеговачко племство није у оноликој мјери прелазило на Ислам као, на примјер, босанско. Данашњи православни остатци старих православних властеоских породица потпуно су се нивелисали с осталим становништвом, већином су изгубили земљу и постали кметови, а само су Зотовићи кроз цијело турско доба задржали своју земљу. Како је јако било демократисање тога племства,

види се по томе што је старо презиме Љубибратићи сачувано само у традицији, а њихови потомци добили су данас подругљива и погрдна презимена, као н. пр. Кебеље, Балорде, Укропине, Паликуће и слична. Поред овога сачувао се знатан дио старих херцеговачких породица, које су прешле на Ислам, и то у Дубравама, Гацку, Подвележју, Невесињу, Борчу и Дрини. Све ове породице знају да су биле православне вјере („ми смо од Срба“), неки су били у разним службама код средњевјековне властеле. Све ове породице причају да су се веома доцкан „потурчиле“, у Подвележју и у Борчу до детаља знају причати о узроцима и начину свога преласка на Ислам. Због тога што су доцкан прешли на Ислам, у Горњој Неретви, затим у области Бјелашнице, Височице и Трескавице називају их „Србљацима“. Ови муслимани, које варошани подругљиво називају и балијама, задржали су много хришћанских обичаја, не крију жене, славе и светкују многе православне празнике, и рачунају по православним празницима. У западној Херцеговини, нарочито око Мостарског Блата, има знатан број старинаца католичке вјере. Интересантно је, да они приповиједају да су некада били православне вјере. Када и зашто су прешли на католичанство, не знају, али памте своја стара прекатоличка презимена, осим тога славили су до најновијег времена крсна имена, која сада напуштају по наговору католичких свештеника.

Највећи дио католика је, ипак, поријеклом из Далмације, доселили су се већином у деветнаестом и крајем осамнаестог вијека. Католици источно од Неретве су ијекавци, а у западној Херцеговини су икавци. Варошко муслиманско становништво потиче једним дијелом од домаћих сеоских породица, а другим дијелом од досељеника из разних далматинских вароши, нарочито Новог, Рисна, Имотског, Вргорца и т. д. Кад год би Млечићи освојили коју варош у Далмацији, муслимани су се листом помјерали према истоку. Мостарски муслимани, затим муслимани из вароши западне Херцеговине говоре икавски, а муслимански сељаци и варошко становништво источне Херцеговине говоре ијекавски. Православни чине једну цјелину и у говору и у ношњи, по-

тичу од старих херцеговачких породица или од досељеника из области данашње Црне Горе.

*

Од Окупације ушло је у обичај да се Херцеговином назива само мостарско окружје. Међутим зна се да се до Окупације Херцеговином називала много пространија област, у којој су, поред данашњег мостарског окружја, биле и ове области: Дувно, крајеви око Калиновика, Фоче, Горажда и Чајнича, западни дио Новопазарског Санџака, и на пошљетку данашње црногорске области: Дробњаци, Пива, крајеви око Никшића, Бањани, Опутна, Рудина и Грахово. И данас живи у народу тај шири појам Херцеговине, ирема се у многим крајевима почиње губити као, на примјер, у Дувну, око Чајнича и т. д. Народ тих области има својих специјалних етнографских и етничко-психологијских особина, у којима се он и разликује од становништва сусједних области.

У средњем вијеку на територији данашње Херцеговине било је више области, и то: Неретва, Хум и Травунија или Требињска. Поред тога у област Херцеговине спадају и неки дијелови Раме, Рашке и Зете. Ове области сједињене су у једну цјелину тек у 15-ом вијеку, и то под Сандаљем Храњићем и Стјепаном Вукчићем Косачом. Освојивши Херцеговину, Турци су ову област задржали као једну административну цјелину, која се по Стјепану Вукчићу, или Херцегу Стјепану, звала Херцеговином. Главна мјеста у средњем вијеку била су Оногошт (Никшић), Требиње, Хум, Благај, Почитељ код Мостара и Кључ код Гацка. За вријеме Турака сједиште санџаката било је неко вријеме у Фочи, а доцније у Мостару. Чини се да је у Херцеговини у средњем вијеку било веома мало вароши у правом смислу те ријечи. Већина већих мјеста престављала су утврђења и племићске замке, који су били на неприступачнијим мјестима. Чини се да је испод тих утврђења било и неких тргова и чаршија. У новоме вијеку вароши се све више спуштају у низине, на обале ријека, дуж којих су ишли најважнији друмови. О саставу варошког становништва у почетку новог вијека не зна се много. По неким ви-

јестима изгледа да је у седамнаестом и осамнаестом вијеку превлађивало у варошима муслиманско становништво. Неке од вароши остале су кроз сва историјска времена на истом мјесту (Требиње, Коњиц и Билећа), у неким областима било је знатних помјерања, као на примјер у области доње Неретве. Најважније вароши у средњем и новом вијеку биле су везане за попречне саобраћајне линије, то јест, за оне ријечне долине којима се најлакше и најбрже с Приморја прелазило у област Босне и Дрине. За вријеме Римљана, чини се, било је донекле друкчије, јер су многа важна насеља откривена у уздужном улегнућу (Имотски-Столац), које је ишло паралелно с морском обалом. Многе од данашњих вароши биле су у почетку 19-ог вијека проста муслиманска села, која чешће имају неке особине ориенталских чаршија, и варошима су постале на тај начин што су турске и аустријске власти изабрале та села за сједишта власти. Тако су варошима постала ова мјеста: Љубиње, Билећа, Метохија (Гацко), Касаба (Невесинје) и Љубушки. Метохија се тим путем развила на рачун Цернице, Касаба на мјесто Залома, а Љубушки мјесто Витине, Мостар и Чапљина развили су се због згоднијег положаја и због промијењених комуникација на рачун Благаја и Почитеља. Требиње, Столац и Коњиц сачували су кроз дуго вријеме, с промјенљивом срећом, и свој положај и свој значај.

Муслимани су дали спољашни изглед и тип овим варошима, и због тога у њима су превлађивали ориенталски типови кућа, ориенталски начин рада и живота све до најновијег времена. Највише смисла за варошки живот показали су муслимани, затим православни, а најмање католици. Трговином су се највише бавили православни, они ~~и~~ данас дају главни тон херцеговачкој трговини. Разним занатима готово подједнако су се бавили православни и муслимани, а католици почињу превлађивати тек у најновије вријеме, и то су преко половине странци. Православни Срби у Босни и Херцеговини показали су велики смисао за рад и живот по варошима. За многе данашње мостарске, левањске, сарајевске и фочанске породице може се доказати да су се још у 18-ом

вијеку бавиле трговином и занатима, и да су живјеле у варошима. Ове старе варошке породице, заједно са свештенством, имале су знатна утицаја у ширењу просвјете, писмености и националне свијести. Треба истаћи, да су све те породице биле српског, сеоског поријекла и то су махом били поријеклом Херцеговци. (На примјер, чувена трговачка кућа Кујунџића у Лијевну поријеклом је од Требиња, а сарајевски Деспићи из Гацка). У томе се Босна и Херцеговина разликују од источних српских земаља, нарочито Србије, гдје су све до најновијег времена главни трговци били Цинцари а Грци, и Црне Горе, гдје и данас у трговини главну ријеч воде Арбанаси. Многе од старих трговачких кућа нијесу се умјеле наћи у новом животу после Окупације, па су посрнуле и испустиле трговину из српских рука.

Као што се из свега види, херцеговачко становништво, нарочито сеоско је хомогено, то су већином старинци или досељеници из сусједних српских области, нарочито Црне Горе и Далмације. Босанци су се врло мало селили у Херцеговину. Становништво се дијели на православне, муслимане и католике. Свака конфесија заступљена је готово једнаким бројем.

Разне вјере су утицале разноврсно на становништво. Носиоци појединих вјера уносили су у своју паству елементе оних културних средина из којих су они, на примјер, католици елементе талијанске, а муслимани и православни ориенталске, цариградске културе. Свештенство је уносило у великој мјери раздор, који је отишао чак дотле да се народ и у ношњи разликује по конфесијама. Та подјела није нигдје тако јако као у Херцеговини и у неким дијеловима Босне. Ипак није ни та подјела ни вјерска несношљивост могла из народне душе да избрише првобитне прехришћанске и преисламске особине. Тако, на примјер, празновјерице су заједничко духовно имање сва три елемента. У муслиманском становништву има преисламских и хришћанских реминисценција. Те су реминисценције у источној Херцеговини православне (светковање Ђурђева и Илина Дне, Огњене Марије, неки обичаји о православном Божићу и другим православним празницима). Муслимани и католици немају националне

свијести, католици немају националне традиције, коју новије патриоте хоће вјештачки да створе. Муслимани немају националне свијести, за се кажу да су Турци, али имају националну традицију, и та је несумњиво српска. Нека католичка браства знају да су од православних, али неће да кажу да су Срби или, као муслимани, да су од Срба. Од Окупације свештенство их учи да се зову Хрватима, и, да би убили сваку успомену на Српство, забрањује им прослављање крсних имена, већ под именом „крсног имена“ и „славе“ уводе прослављање имен-дана. Ипак, што има историјске традиције, она је и код католика знатним дијелом српска, пјевају о Косову, Марку Краљевићу, Милошу и т. д. У неким селима код Љубушког тврде за неке развалине да је то била кула Краљевића Марка, за неке каменице кажу да су то стопе од Шарина. У ову народну традицију унесено је путем Качићевих пјесама, које су и сад популарне, доста нових ствари, и то неке приче и пјесме о Стјепану Томашевићу, Матији Корвину и т. д.

Херцеговачко становништво живи у великим браствима и „породицама“.¹ Нека од тих брастава су разбацана, неорганизована и заједницу чува само заједничка слава и предање. Друга браства живе у компактним цјелинама, заузимају једно или више сусједних села, обично се не жене међу собом. У источној Херцеговини има брастава, чији је један дио примио Ислам. Обично између православног и муслиманског дијела браства нема тјешњих веза, чешће су се међусобно крвили, и муслимани су редовно потискивали своје православне саплеменике са бољих земаља. Ипак, кад је била у питању браствена крв према туђину, губио се на махове осјећај вјерских разлика. Херцеговачка браства већином нијесу имала онако чврсте племенске и браствене организације као што су је имала нека црногорска племена. Изузетак од осталих Херцеговаца чине Дробњаци. Ипак већи дио херцеговачких брастава везан је разним сродничким, социалним и економским везама. Сви они који

¹ Породицом се назива у једном дијелу Херцеговине дио браства који има исто презиме.

славе исто крсно име, а истог су поријекла, живјели су у ексогамији, крвне освете вршило је заједнички цијело браство, у бој и на устанак се ишло као цјелина, готово свако браство имало је првобитне своје станове у планини, и цијело браство, организовано у мање „сумјесе“, кретало је заједнички са стоком. Црногорска браства и племена имају заједничке испаше. О заједничким зиратним земљама знамо само у Херцеговини. Тих заједница има више врста, обрађују се колективно, а род се с њих дијели на разне начине. Има их веома старих, а има их које су постале у наше вријеме.¹

О психичним и етничким особинама херцеговачког становништва сусједне српске области имају различита мишљења, према томе с каквим су типовима те области највише долазиле у додир. Тако, на примјер, Црногорци о Херцеговцима имају лијепо мишљење, сматрају их својим најближим сродницима. Ипак их сматрају нешто инфериорнијим од себе, али у исто доба и најбољим послије себе. Католици из области старе дубровачке државе, нарочито Конављани, православне Херцеговце сматрају честитим људима, који знају за људство, морал и ред, радо с њима ступају у заједничке послове, често и у духовна сродства (вјенчана и шишана кумства). Истина, Конављани Херцеговца сматрају некултурнијим и простијим од себе, и многе им ствари на ту простоту одбијају. У Србији јасно разликују ужичке „Ере“ од Херцеговаца. Према испитивању Г. проф. Цвијића и Г. проф. Љубе Павловића, херцеговачки досељеници у ваљевском и подринском крају, нарочито они из „Дубоке Херцеговине“, одликују се нарочитом предузимљивошћу, истрајношћу, нарочитим смислом за ред и колективан рад. Ти досељеници, затим национална борба у 19-ом вијеку, учврстили су Херцеговцима у западној Србији извјестан реноме. У Босни има разноврсних мишљења о Херцеговцима. Ипак мора се истаћи, да о Херцеговцима друкчије мисле босански сељаци а друкчије

¹ О тим заједницама види моје радове: *Билећске Рудине*, Насеља Српских Земаља књига II; *Херцеговина*, Насеља, књ. VI; *Гласник Земаљског Музеја* за 1907.

босански варошани. Босански сељак с „Ером“ хоће да се натјече у духовитости. У безброј прича приказује га час као неспретна брђанина, који у разним ситуацијама не умије да се снађе, и због тога испада смијешан, а час га представља као опасна препредењака који умије вјешто да подвали. Босански варошани, нарочито они из средње Босне и тузланске Посавине, немају лијепо мишљење о Херцеговцима. Они су то мишљење створили по неким својим суграђанима, и по Мостарцима, које често познају сасвим једнострано. Треба истаћи, да ово нерасположење поједини политички спекуланти преносе и у јавни живот.

И Херцеговци имају различита мишљења о становништву других српских земаља. Црногорско јунаштво, њихово презирање смрти и национални занос необично уважавају. Ипак мисле да су Црногорци необично себични, да нијесу довољно паметни, и да су често у својој једностраности и наивности смијешни. Најпаметнији и најуреднији људи су Бокељи и Конављани; први се одликују и великим јунаштвом, отреситији су од Конављана, што Херцеговци нарочито уважавају. Католике из средње Далмације, око Имотског, Макарске и Бекије називају „козама“, Шкуторима и Лули-Матама. Њима ништа не признају, ипак не сматрају их да су неморални. Херцеговци познају и Шумадинце, и то по причању оних, који су ишли да догоне волове из Шумадије, и из народних пјесама. Херцеговци називају и Шумадинце и Босанце, нарочито Посавце, — Шијацима. Истина, Шумадинцима признају јунаштво, а Босанцима ни то. Босанског Шијака сматрају за наивна и ограничена добричину, коме роди добро њива и башта, и који зна само добро да се наједе и напије. Има безброј шаљивих прича у којима се приповиједа како је Херцеговац подвалио Шијаку. Херцеговци пјевају о првом устанку, знају све истакнутије војводе, нарочито је популаран „Кара-Ђоко“ и Мутап. Хајдук-Вељка ријетко спомињу. О другом устанку само причају али не пјевају, доста причају о кнезу Михајлу. О босанским Крајишницима, Личанима и Војвођанима све до најновијег времена нијесу знали готово ништа, и о њима немају свог мишљења.

Из оних мишљења што их становништво појединих српских области има о Херцеговцима, види се, да су та мишљења стварана према томе, с каквим се психолошким и моралним типом највише долазило у додир. Осим тога треба додати још и то, да у Херцеговини има више психолошких типова, и да се и само херцеговачко становништво разликује међу собом у многим стварима. Тако, на примјер, у сеоском становништву најпопуларнији је психолошки тип који нема свог нарочитог имена. За такве људе може се рећи, да су и мудри колико су паметни. То су људи широке памети, проницави, у којих интелекат влада фантазијом и свима прохтјевима, одмјерени, отмени, трезвени и достојанствени. Паметни се људи дубоко уважавају, па ма каква стања и поријекла били. Херцеговци добро разликују мудра од паметна. То су сеоски интелектуалци који проматрају, мисле и опажају. Они стварају паметне пословице, боје се Бога, воле цркву и свештенике, научили су да раде колективно, воле слогу и договор, па често за то хоће да жртвују и нешто свога. Паметан човјек мора бити тактичан, ако хоће да буде уважен.

Поред овога има један веома чест тип, који се у Мостару зове „лиска“, по селима „објешењак“, „личинар“, „спадало“, а у околини Дубровника „леро“. Њих има мање и више у цијелој Херцеговини. На великим народним зборовима лако их је познати по томе, што задиркују, пецкају и сваки час се церекају. Од велика смијања код неких лице изгледа одвећ смежурано, црте на лицу су сувише покретљиве. Одликују се површном духовитошћу, нестални су и неспособни за сваки рад за који се тражи истрајности. У стању су „наругати се“ свакоме, у сваког човјека пронаћи недостатке и оно што је смијешно, умију вјешто да пронађу и издјену згодне и духовите надимке. У себи имају нешто глумачко, јер кад причају о појединим људима, они се труде да имитију и њихово кретање, глас и мимику. Они умију да пронађу оно што је смијешно у појединим обичајима, обредима и вјерама. Лични интерес и духовитост је у њих све. Пред последњом пада и пријатељство, и црква, вјера а Бог. Они све пародирају, опјевају отмице и се-

оске туче. За многе се прича да никад у животу нијесу заплакали и да у опште не могу заплакати. То су духовити, нестални и себични људи, који не воле оно што је ред, што је у традицији и обичајима, радо интригирају, оговарају, псују, пију и туку се. По варошима многи остану таки цијелог живота, занимају се каквим лаким пригодним пословима, воле свирку и пјесму. Има их, који се често одају трговини, у којој духовитим смицалицама могу да зараде, и онда се имањем размећу. У хајдучком животу често постају славни због своје окретности и довитљивости. Има их много, који се у зрелијим годинама измијене, „дозову се“ и „постиде се“. Овај тип није никад популаран, и трпи се само из забаве, на зборовима и славама.

Чланови неких поповских фамилија, затим становници Попова, Љубомира, Корита и Зијемаља, кроз које су пролазили важнији друмови, одликују се себичношћу, лукавством, шкртошћу и безобзирношћу. У сваком јавном послу задиру на своју страну. У стицању материјалних добара не воде рачуна о популарности, не боје се Бога ни оног свијета. С властима увијек добро живе, према јачем понизни су као псето, а према слабијем су без срца и свирепи. Лукави су и подмукли, своје намјере умију дубоко да сакрију, и редовно су негостољубиви. Сељаци их познају по томе, што никад не гледају у очи, већ некако попримеко. Осмјех им је риједак и обично изгледа пакостан.

Ријетка је земља гдје се толико воли разговор, анегдоте и прича. Као што се цијене добри гуслачи и пјевачи, тако се воле и добра причала. Сваки причало, поред огромног знања прича и анегдота, мора бити веома вјешт у причању. Причање и разговор је права страст, причају се и озбиљне и смијешне ствари. Има их који су читав свој вијек провели идући по зборовима, славама и свадбама и забављајући госте причом. Људи их радо примају и призивају. Најбоље и с највећом вјештином причају Гачани, затим Билећани и Невесињци. У Гацку је скоро сваки причало или скоро сваки хоће то да буде. Због тога се често хоће и да увеличава и претјера.

Веома се уважавају људи за које се вјерује да су „стувљиви“, да има нешто при њима. Ти људи редовно пате од неких напада. Неки су од њих и лудили. Али сви имају моћ да предвиђају, да наслућују, да предсказују догађаје, да изналазе дар у људи. Обично мало говоре, веома су оштрих црта у лицу. Међу таким има много калуђера, хоџа и попова, и народ вјерује да ови имају посла с неким светињама. Има много спекуланата који умију вјешто да имитују оваке људе, ходају по селима и живе од гатања, записа и читања молитава.

Злослутни и „сјакали“ су п симистички расположени људи, који виде све црно. Други само грде и умију страховито да куну.

Има људи које зову мирничинама, врличинама, подрутљиво женскимма (од жѣнско). То су људи веома мирне нарави, без амбиција, одају се породици у толикој мјери, да врше све кућне па чак и женске послове. Стидљиви су, праведни и врло предусретљиви. Необично воле тазбину, са женином породицом се добро пазе, и тиме дају материјала за подсмјех.

Доста риједак и непопуларан је тип оних које Цвијић назива рчинама и љутицама. То су људи уске памети, претјерано су осјетљиви, „пријеки“ и не промишљају, раде по нагону. Кад се те особине потенцирају, народ их зове зграњама. Народ их сматра прототипом Арбанаса и Црногораца. За њих се каже: „љут ко Арнаут“ или „љут, ко да му је ћаћа Црногорац“. Турци су их се бојали, јер су у одбрани и освети безобзирни. Врло су гостољубиви, добро гађају из пушака, на зборовима замећу кавге. Нијесу за друштво и сваки их се клони.

Муслимански сељаци и варошани имају један дио становништва које називају балијама. Како сам извијештен, балија на турском језику значи сељак. Балије се понашају као једна компактна, издвојена и неорганизована цјелина. Живе у масама у области великих планина, у дубоким долинама око великих планина, или на високим планинским заравнима. Они се најрађе групишу око великих планина, највише се баве сточарством. Њихова села су на највећим висинама. Јако пада у очи што они,

као најстарије становништво, имају мало своје земље, а још је интересантније то што многи у планини имају своје властите испаше, а код куће су кметови. Премда се може доказати да у својим селима живе по неколике стотине година, они ипак нијесу организовани у браства и племена, нити показују наклоности према каквом облику социалне организације. За војничке подвиге, четовања, јунаштво и главарство нијесу марили. То су људи који показују особити смисао само за сточарство, они су једини организовали и уредили начин експлоатације испаша на сличан начин као у Алпима. Они су се диспонирали само у томе правцу. Иначе су то једноумчине, тврде памети, суморни, мирни, троми и лијени, ријетко су весели, нијесу никад духовити ни заједљиви. Жене су им шаљивије.

Већ смо истакли, како су се поједине области одавале нарочитим врстама привреде, и да су те своје диспозиције преносиле и у друге области и тамо их развијале. Опажа се да су се код оваког привредног развића често мијењали и погледи на свијет, на циљ живота и значај породице. Чини се да се уз нарочити начин рада нарочито мијењају и нека осјећања, можда и сам менталитет, и да то често иде једно с другим. Ове нарочите промјене и диспонирања у једном извјесном правцу имале су својих великих пошљедица у социалном и привредном животу. Од њих ћу истаћи само јужну Херцеговину, управо околину Требиња и сусједну Далмацију, с једне стране, и Горњу Херцеговину с Црном Гором, с друге стране. У Горњој Херцеговини цијела социална и привредна организација извршена је на сродничкој основи. Као главни задатак рада и живота сматра се оставити силно и јако потомство, ојачати, и проширити што више своје племе и браство. Јунаштво је понос и част, и пред њим пада све, презире се често живот и имање.

Супротно томе у јужној Херцеговини сиромаштво се сматра за највећу срамоту. Честит се каже за онога ко је богат. Јунаштво се просто исмијава. Честа је пословица: „Јуначка ћеца боса по сокаку скачу“. Због овога мало се брину о браству и потомству. Тежња за богатством је неизмјерна. Често се иде дотле да се млађа

браћа одричу брака, само да се сачува имање. Због овога начина живота у Конавлима су се развили и нарочити женидбени обичаји које други крајеви не познају. Кад се иде даље низ Боку и низ Далмацију срета се све више оваких обичаја, нарочито у Луштици код Херцег-Новога. Због тога становништво ових области, премда је старо, није населило ниједну сусједну област. Те области нити су активне ни пасивне, оне стагнирају у свом становништву па готово и у имању. Истакао сам ову као једну од главних разлика између сјеверне и јужне Херцеговине. Тих разлика има више, оне су разноврсне, јављају се често између становништва сусједних области, и те су разлике нашле свога изражаја у многобројним народним причама и пословицама, оне се осјећају у начину живота, па чак у оним смијешним и егзотичним презименима, каква се иначе готово нигдје у тој мјери не јављају, а која често невјешта човјека наводе на погрешне комбинације о поријеклу појединих брастава и породица.

ЛУКА ЦЕЛОВИЋ
БЕОГРАД
LUKA CELOVIC
BEOGRAD

ЛУКА ЦЕЛОВИЋ
БЕОГРАД
LUKA CELOVIC
BEOGRAD

...
BEOPPA
LUKA CELOVIC
BEOPPA

BEOPPA
LUKA CELOVIC
BEOPPA

BEOPPA
LUKA CELOVIC
BEOPPA

BEOPPA
LUKA CELOVIC
BEOPPA

BEOPPA
LUKA CELOVIC
BEOPPA

BEOPPA
LUKA CELOVIC
BEOPPA

BEOPPA
LUKA CELOVIC
BEOPPA

СТРОИТЕЛЬСТВО
КОММУНИКАЦИОННЫХ ЛЕН
ДЛЯ РАСЧЕТА АД
СЛУЖЕБНО-ОБЩЕСТВЕННЫХ
МЕСТ В СЛУЖЕБНО-ОБЩЕСТВЕННЫХ
МЕСТАХ В СЛУЖЕБНО-ОБЩЕСТВЕННЫХ
МЕСТАХ В СЛУЖЕБНО-ОБЩЕСТВЕННЫХ
МЕСТАХ В СЛУЖЕБНО-ОБЩЕСТВЕННЫХ
МЕСТАХ В СЛУЖЕБНО-ОБЩЕСТВЕННЫХ

ЛУС
СЛУЖЕБНО-ОБЩЕСТВЕННЫХ
МЕСТ В СЛУЖЕБНО-ОБЩЕСТВЕННЫХ
МЕСТАХ В СЛУЖЕБНО-ОБЩЕСТВЕННЫХ
МЕСТАХ В СЛУЖЕБНО-ОБЩЕСТВЕННЫХ